

Vergeten, verlaten, weggevaagd

Over het verflauwen van de wil tot leven

*Wie niet bestaat, kan niet rampzalig worden; hij geldt
als ongeboren zodra de onsterfelijke dood
het sterfelijke leven eenmaal heeft weggenomen.
Titus Lucretius Carus (99-55 v.C.)*

Bram Zoon

Dit is een van de foto's die ik vorig jaar in Zuid-Frankrijk maakte. Altijd als ik daar ben knoop ik er bezoekjes aan begraafplaatsen aan vast; het zijn vaak compleet aangelegde parken waar je tot rust en inkeer kunt komen. Bovendien bieden ze een goede beschutting tegen de felle middagzon. De Fransen eren hun doden uitbundig, soms zelfs met complete praalgraven. Dit alles maakt het aantrekkelijk om ze te bezoeken.

In dit zondoorstoofde land met zijn talloze wijngaarden heerst een andere stemming en sfeer dan bij ons. Je proeft er op de begraafplaatsen op de een of andere manier een grotere acceptatie van de dood, en verzet tegen een zelfgekozen einde – dat overigens wordt gevoed door een behoudende medische stand en de afwijzing van euthanasie.

Toch zitten er zelfs in Frankrijk schaduwzijden aan de dood. Opvallend vaak tref ik op begraafplaatsen verlaten of verwaarloosde gedenktekens aan, iets wat naar mijn indruk in voorafgaande jaren minder het geval was.

Ik moet daar op die dodenakkers denken aan het levenseinde-debat in Nederland. Het lijkt alsof voor- en tegenstanders van euthanasie elkaar bestrijden en verketteren. Wat zou Spinoza met zijn klemmende beroep op onze 'redelijkheid' en Schopenhauer met zijn 'wil tot leven' van ons Lage Landen-gekrakeel hebben gevonden?

Hoe kom je op deze denkers, vraagt u zich wellicht af. Dat is niet toevallig. Beide hebben belangrijke dingen gezegd over de zaken waarover ik het hier wil hebben. Door ze gericht te raadplegen hoop ik meer helderheid te verschaffen. Verder stel ik mezelf vragen en probeer ik mijn eigen vooringenomenheden op het spoor te komen en achter me te laten.

Maar laat ik bij wijze van introductie eerst iets over de 'wil tot voortbestaan' zeggen. Als je naar de hartslag van het leven luistert, is het minder moeilijk dan het op het eerste gezicht lijkt. Iedereen zal wel mensen in zijn omgeving kennen die bij ziekte of tegenslag een opmerkelijke wil tot leven aan de dag leggen. En de meesten van ons kunnen wel uit eigen ondervinding spreken over deze wil tot bestaan. Zodra we bijzondere of uitzonderlijke dingen meemaken die een nadrukkelijk beroep op ons doen, meldt deze wil zich aan de oevers van ons bewustzijn.

Deze wil tot leven is naar mijn mening het ondergeschoven kind in het levenseinde-debat. Het kan een nieuwe of andere kijk bieden op de discussie. Straks, in de loop van mijn verhaal, wil ik dat verder toelichten.

Ik ga alvast even wat dieper in op onze redekaveling. Welke vragen zou ik graag beantwoord zien? Wat is de aard van de conflictstof, zijn de gevonden oplossingen toereikend? Kan er überhaupt wel worden gesproken van een 'debat'? Wat is de rol van de taal hierbij en vanuit welk mensbeeld opereren de betrokkenen? Het is een hele mond vol, hoor ik u zeggen, en ik kan het niet ontkennen. Maar laten we daarom simpel beginnen met de aloude startvraag: wat is hier nu eigenlijk aan de hand? Vastberaden pak ik mijn camera en aantekenboekje en ga ik van start.

Het sterven was in vroegere tijden een ritueel met een prominente rol voor de geestelijke en de stervende. Het lijkt alsof in Nederland de arts, de familie en de kinderen een steeds belangrijkere positie hebben gekregen. Vergis ik me dat het levenseinde bij ons meer en meer door anderen wordt geregisseerd en 'gemanaged'?

Om mezelf nog wat verder aan te sporen noteer ik enige tijd later nog iets: bij ons heeft de toegenomen verwereldlijking in combinatie met de groei van medische mogelijkheden en met de zelfbeschikking van de burger belangrijke invloed gehad. De natuurlijke dood is, zo lijkt het, een schaars verschijnsel geworden.

Met een beroep op en dankzij de verruimde (medische) mogelijkheden proberen we de aangekondigde dood uit te stellen en het wachten op het einde te verzachten door palliatieve zorg. Vragen rond de rol en betekenis van het lijden en eerbied voor het leven schijnen niet langer vanzelfsprekend te zijn in ons land.

Enkele dagen later bekijk ik mijn tekst opnieuw en vraag ik me af of dat afnemende respect voor het leven en de dood wel een juiste vaststelling is. Ik vraag me af of dat werkelijk tanende is. Speelt er misschien iets anders? Heb ik me in een van de twee elkaar veroordelende en beschimpende kampen – voor- en tegenstanders van euthanasie - gemanoeuvreed? Het zou

kunnen - ik merk dat ik me maar met moeite kan onttrekken aan de hardnekkige gedachte dat in Nederland de opvatting is gegroeid dat euthanasie een 'recht' is.

Eén ding weet ik in ieder geval zeker: het maatschappelijk veld van de levensbeëindiging is bij ons (en in België) meer dan in Frankrijk en Duitsland volop in beweging. Achteraf moet ik vaststellen dat het debat mij heeft geleerd dat we er goed aan doen om onze houding tegenover de dood voortijdig met onze geliefden te bespreken en te bepalen.

Na verloop van tijd heb ik zo veel foto's gemaakt dat een selectie mogelijk is. Er straalt naar mijn smaak grote verlegenheid, ongemak en misschien ook wel iets als schaamte uit deze foto's. Onmacht om de graven te onderhouden en ongerief bij beheerders, bezoekers en direct betrokkenen. Zij weten niet goed wat ze met deze door de tijd verminkte graven moeten aanvangen.

Drie achtergronden kunnen deze bijzondere situatie verduidelijken. Het eerste punt is dat het grafrecht levenslang is afgekocht, wat blijkbaar zeer gebruikelijk is in Frankrijk. De graven zijn net als de overledenen en de nabestaanden overgeleverd aan de inwerking van de weersomstandigheden, de vergetelheid. Op een gegeven ogenblik is er niemand meer in leven die ze nog kan onderhouden of er nog naar wil omkijken.

Het bijzondere is dat je er ook identieke graven aantreft die wel goed zijn geconserveerd. Deze graven zijn verreweg in de meerderheid. De voortschrijdende migratie – en dit is het tweede punt – werpt een licht op dit opvallende contrast. Het is aannemelijk dat nabestaanden zijn weggetrokken naar stedelijke gebieden: de rijkere blijven veelal en de armeren moeten op zoek naar betere omstandigheden en zijn niet langer in staat om de graven te (laten) verzorgen.

Het derde punt is de toename van de lijkverbranding. Hierdoor nemen de aanwas van de graven en de belangstelling voor de begraafplaatsen af.

Eenmaal terug in Nederland verdiep ik me verder in het levenseindedebat. Met hulp van en opnieuw geïnspireerd door Ton Vink (2003) teken ik het volgende op: we zien in Nederland ook weer een tegenbeweging, die overigens al jaren aan de gang is.¹ Een niet onbelangrijk deel van de gemeenschap wil in de vorm van wet- en regelgeving ook nog iets te zeggen hebben over ‘de bescherming van het leven’. De discussie over levensbeëindiging raakte gaandeweg gepolitiseerd. Deze botsing van krachten en sentimenten leidde uiteindelijk tot een veelbesproken – staatkundig – compromis. De onlangs tragisch overleden minister Els Borst loodste in 2001 de Wet toetsing levensbeëindiging (WTL) door de beide Kamers.

We hebben te maken met vier krachten: bescherming van het leven, barmhartigheid van de arts, zelfbeschikking en waardigheid van de patiënt. In de WTL wordt vastgelegd dat een netwerk van partijen de verzoeken tot levensbeëindiging toetst, uitvoert en controleert. Natuurlijk zal er veel goed gaan, maar dergelijke afstemmingsprocessen zijn ook een belangrijke bron van misverstanden, angst en wantrouwen. Je leest dat als je de krant openslaat en het thema volgt.

Het draait in zulke gevallen om de vraag of de arts wel bescherming van het leven kan bevorderen en tegelijkertijd uitzichtloos lijden kan vaststellen. Dat is een belangrijke en terugkerende bron van verwarring, ergernis en stereotyperingen. De tegenstanders van euthanasie verwijten de (instellings)arts te grote meegaandheid en de voorstanders nemen hem terughoudendheid kwalijk. Als deze impasse voortduurt, rijst de vraag wie dan het gewilde einde uiteindelijk nog moet uitvoeren wil er geen sprake van (zelf)moord zijn. De (instellings)arts is de kwade genius in dit geheel. Op hem richt zich het wantrouwen van voor- en tegenstanders van euthanasie.

Er is sprake van geïnstitutionaliseerde achterdocht tussen betrokkenen. Men is bijvoorbeeld van mening dat het toezicht op de praktijk en het functioneren van de toetsingscommissies onvolledig is. Zulke aanbevelingen – meer toezicht - staan voor ‘meer van hetzelfde’: een vicieuze bureaucratische cirkel waarbij controle steeds maar nog meer controle uitlokt.

Terwijl ik dit alles overzie, komen de verzuchting en de raad van Michel de Montaigne in me op: ‘We moeten altijd, voor zover het in onze macht ligt, toegerust klaarstaan om te vertrekken en er vooral voor zorgen dat we dan alleen met onszelf te maken hebben.’²

Op het moment dat ik een interview met de filosoof Paul van Tongeren onder ogen krijg, begint het me te dagen wat zich kennelijk in mijn brein afspeelt en wat er aan het debat schort.³ Hij stelt namelijk dat de euthanasediscussie zich in Nederland voornamelijk afspeelt op het niveau van regelingen, het vinden van compromissen. En op het niveau van de voorwaarden waaronder euthanasie al dan niet mag/kan plaatsvinden. Opvallend genoeg, aldus Van Tongeren, staan ‘de uitgangspunten van voor- en tegenstanders van euthanasie niet ter discussie’.

Ik ben het met Van Tongeren eens als hij zegt dat de euthanasediscussie instrumenteel van aard is. Minder is dat het geval bij zijn opmerking over ‘de uitgangspunten’. Het is de vraag of die er als zodanig wel zo veel toe doen. Als de focus ergens op moet worden gericht, dient die naar mijn smaak te liggen op het functioneren van betrokken posities, op de mate waarin en de wijze waarop euthanasie wordt toegepast. En ook op het wantrouwen en de taal die hierbij wordt

¹ Ton Vink (1953) studeerde filosofie, psychologie, godsdienstwetenschappen en geschiedenis. Hij werkt als counselor samen met *Stichting De Einder* en verzorgt cursussen aan diverse HOVO-instellingen.

² Michel de Montaigne (1533-1592) – Filosoferen is leren te sterven. In: *Essays*, 2001, p. 104-122.

³ Interview met hoogleraar Paul van Tongeren - Geef de mens tijd om te sterven. In: *Trouw* 10 maart 2014 (www.trouw.nl/tr/nl/5116/Filosofie/article/detail/3610362/2014/03/10/Geef-de-mens-tijd-om-te-sterven.dhtml).

gebezigd. Een dergelijke analyse kan een gefundeerd inzicht opleveren in de betreffende processen en in de uitgangs- en gezichtspunten die betrokkenen hanteren.

Maar we moeten ondertussen wel uitkijken dat die taal niet met ons aan de haal gaat. Ik licht dat toe vanuit mijn eigen ervaring - het heeft betrekking op onze houding tegenover de dood en op dat vermeende wantrouwen tegenover de instellingsarts waarover ik het zonet had.

Onlangs bezocht ik een crematie. Na het condoleren vroeg ik een familielid van de gestorvene naar de toedracht van het plotselinge overlijden. Het familielid vertelde mij 'dat ze een spuit had gekregen en dat het daarna snel was afgelopen'. Ik was verbaasd en boos over zo veel achteloosheid en oneerbiedigheid voor de overledene. Na enige bedenktijd betwijfelde ik al of de betreffende verpleeghuisarts dit zomaar zonder slag of stoot zou doen, zonder de mogelijkheden en grenzen van betrokkenen af te tasten.

Ik herinnerde me aansluitend hoe een kennis in zijn doodsstrijd zorgvuldig werd begeleid door zijn huisarts en de thuiszorg. Het was iemand met ernstige terminale longklachten. Deze man kreeg op het moment dat hij stervende was een kalmeringsmiddel toegediend - alles in goed overleg, om de angst letterlijk te zullen stikken draaglijker te maken.

In beide situaties speelt de houding tegenover de dood een belangrijke rol. In het eerste geval wordt de kwestie botweg ontkend en geparkeerd bij de instellingsarts. In het tweede geval is er juist sprake van acceptatie van onze eindigheid, op zo'n manier dat die benauwdheid voor het ongewisse draaglijk en hanteerbaar wordt gemaakt.

We moeten ons niet gek laten maken en elkaar allerlei dingen aanpraten. De schaal waarop euthanasie in Nederland wordt toegepast, rijst *niet* de pan uit. Het tegendeel is eerder waar. Dat is ook mijn bezwaar tegen het interview met Van Tongeren, hoezeer ik zijn statement dat de mens

de tijd moet krijgen om te sterven ook waardeer. Het gaat uit van de vooronderstelling dat euthanasie in ons land een veel voorkomende of een gemakzuchtige praktijk is.⁴

En dan is er nog iets anders en dat is ‘de wil tot leven’ – waar ik in het begin al iets over opmerkte. Arthur Schopenhauer en Benedictus de Spinoza hebben hier belangrijke dingen over gezegd. Schopenhauer heeft in *De wereld als wil en voorstelling* het grote belang van de wil tot leven benadrukt.⁵ De wil is bij hem de kern van onze handelingen en van al onze bewegingen. Het is een blinde stuwende en ongerichte levensenergie. Deze wil veruiterlijkt of objectiveert zich bijvoorbeeld in onze strevingen en komt zo als verschijnsel in ons blikveld of bewustzijn.

‘Een vrij mens denkt in het geheel niet aan de dood, en zijn wijsheid bestaat niet uit een denken aan de dood, maar aan het leven,’ zegt Benedictus de Spinoza in zijn *Ethica*: ‘hij [de vrije mens] verlangt te handelen, te leven en zijn bestaan te behouden op de grondslag van het eigen belang.’⁶

Spinoza gaat in op de oorzaak van al het menselijk handelen: de *conatus*. Als we ons van dit streven bewust zijn, spreekt hij net als Schopenhauer van de ‘wil’. Bij beiden is dat het streven van de mens om te volharden in zijn bestaan.

De *conatus* biedt weerstand tegen een inwerking of vernietiging door externe krachten, zoals de dood. Aan de bron van elk bestaan ligt tegenstand - dat is volharden voor zowel het lichaam als de geest. Wij bieden geen weerstand omdat het goed is; wij noemen iets ‘goed’ omdat wij er - aldus Spinoza - naar streven, het willen, verlangen en begeren.⁷

In de euthanasiediscussie wordt de wil tot leven of de *conatus* veronachtzaamd. Er wordt verondersteld dat we enkelvoudige mensen zijn, die dood óf leven willen. We zijn echter samengestelde wezens: zowel de dood als de wil tot leven is tegelijkertijd vanaf onze geboorte in ons aanwezig. De mate waarin of de verhouding tussen die twee krachten hangt onder meer af van de situatie waarin we verkeren – denk aan onze ‘conditie’, externe omstandigheden, bewustzijn en levensfase.

Vanwege deze wil tot leven kunnen we niet voor of tegen de dood zijn, er valt niets te kiezen. Zonder deze raadselachtige levensbron kunnen we zelfs niet denken of over de dood praten. De wil tot leven is niet zomaar iets, een of andere ontdekking van een knappe kop. Het is een voorwaarde voor ons bestaan. Wij vallen met haar samen, zij is het leven zélf. Als die wil tast- en voelbaar in kracht afneemt dan is er iets anders aan de hand – maar eerst nog even met Spinoza terug naar het levenseindedebat. Bij deze denker overheerst de morele eis dat wij redelijk in de wereld moeten willen staan, dat wij deze nemen en aanvaarden zoals zij *is*. Dat betekent volgens hem dat wij de wereld en de mensen met al hun tegenstrijdigheden leren begrijpen en daardoor accepteren. Dit besef leidt ertoe dat je een vrij mens bent of wordt. Een vrij mens ‘doet goed’ en staat ‘blijmoedig in het leven’, zo zeg ik hem na.

Maar we zien onmiddellijk in dat niet veel mensen zich aan een dergelijke rationele sommering willen houden, en al helemaal niet in het levenseindedebat, zelfs als de feiten hun verhalen zouden weerspreken. De hele discussie over euthanasie is naar het me voorkomt een

⁴ Toen ik een mijn bekende huisarts vroeg naar zijn ervaringen met levensbeëindiging antwoordde deze als het volgt: “Een euthanasie is voor de arts een uiterst emotioneel gebeuren, zo weet ik uit eigen ervaring en uit mededeling van collega’s. De meesten willen zo iets niet vaker dan één of twee keer per jaar meemaken.”

⁵ Arthur Schopenhauer – *De wereld als wil en voorstelling*. Wereldbibliotheek 1999 (2e dr., vert. Hans Driessen).

⁶ Benedictus de Spinoza – *Ethica*, deel 4: stelling 67 (alsmede bewijs).

⁷ Spinoza – *Ethica*, deel 3: stelling 9 (commentaar).

schijndiscussie: zij bestaat niet wezenlijk als dialoog. Er zijn slechts mensen en groeperingen die hun eigen ideologische voorkeuren en standpunten via deze discussie etaleren en (soms) met meer of minder tamtam naar voren brengen. Dat heeft nog maar weinig van doen met het feit dat er mensen zijn die ondraaglijk en uitzichtloos lijden en daardoor tussen wal en schip sterven.

Het lijkt er soms op dat wij vergeten zijn dat een leven met angst, onzekerheid en smart onontkoombaar bij het leven en sterven hoort, net zoals het schip ballast nodig heeft om op koers te kunnen blijven. Het lijden maakt onlosmakelijk deel uit van ons leven. Net als kracht, liefde en kwetsbaarheid.

Ik ben me gaandeweg beter gaan realiseren dat de wil tot leven kan wijken of verflauwen, net zolang tot de dood haar heeft overmeesterd. Dat loslaten of overgeven wil ik toelichten en afsluiten met een bijzonder citaat van Michel de Montaigne: ‘Als ons sterven kort en gewelddadig is, hebben we geen tijd meer om er bang voor te zijn; als het anders is, merk ik dat naarmate een ziekte meer greep op mij krijgt ik vanzelf enige verachting voor het leven krijg. Ik merk dat het me heel wat meer moeite kost in volle gezondheid deze beslissing om te sterven te verwerken dan wanneer ik koorts heb. [...] Dat doet me hopen dat hoe meer ik van het leven verwijder en de dood nader, ik me des te gemakkelijker zal verzoenen met hun verwisseling.’

* * *

Bronnen

Benedictus de Spinoza – *Ethica* (vertaald en ingeleid door Henri Krop, 2012).

Ton Vink - *Denken over dood* (2003).

Over dit essay

‘Vergeten, verlaten, weggevaagd’ is opgenomen en gepubliceerd in mijn bundel: *De illusie van de zelfbepaling* (2015).

Over de auteur

Bram Zoon publiceert essays en proza. Onlangs verscheen: *De rots van Calpe*. Informatie: www.bramzoon.com

© Copyright tekst en foto's Bram Zoon 2014